

Jan Rijswijck

J. MAES

B I J D R A G E

Jan Van Rijswijck, burgemeester van Antwerpen. Flamingant en sociaal liberaal

Lode Hancké, historicus, erefractievoorzitter Vlaams Parlement

Op 23 september 1906 overleed Jan Van Rijswijck, bekend als burgemeester van Antwerpen en als boegbeeld van het sociaal liberalisme. Door zijn progressieve standpunten en zijn aanpak van sociale conflicten verdient deze flamingante liberaal, die de naam had 'naar de socialisten te hangen', een plaats in de rij van hen die een stem wilden geven aan het kleine volk. Hij stierf vrij jong - op 53 jaar - na een lange en dramatische ziekte. Zijn uitvaart op 27 september 1906 was een laatste getuigenis van de buitengewone populariteit van 'onze Jan', zoals men hem in Antwerpen noemde.⁽¹⁾

Het burgemeesterschap van Van Rijswijck, dat een aanvang nam op 3 november 1892 toen hij nog geen 40 jaar oud was, is niet denkbaar zonder het proces van democratisering dat door de radicale liberalen en de snel sterker wordende socialisten op gang werd gebracht. Dat proces verliep in een samenleving met grote klassentegenstellingen en werd door de progressieven vooral op het terrein van het stemrecht gevoerd, om 'getal' tegen 'geld' te doen opwegen.

Na de grote stakingen van 1886 in Wallonië stond de arbeiderskwestie bovenaan de politieke agenda en in 1893 leidde een massale staking tot de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht. De onrust die de arbeidersopstand onder de welgestelden veroorzaakte, effende mede het pad voor Van Rijswijck. In de politiek vertegenwoordigde hij de kleine man. In 1892 beschreef het volkse spotblad *Tybaert de Kater* zijn optreden als volgt:

Jan Van Rijswijck als burgemeester (© AMVC-Letterenhuis, Antwerpen)

"[...] is het deftig - ten minste voor iemand, die burgemeester moet worden - zo maar vriendelijk te zijn tegen God en alleman? De hand te schudden van 'nen simplen werkmans net of dat 'nen gouverneur was? Lijk de eerste de beste in een herberg te gaan en een pint gersten te drinken. Hedde ge dat van zijn leven gezien van Van Put of de Waal? (2) Om hem te spreken, moet ge niet de minste moeite doen [...]. Ze kunnen hem maar niet aan zijn verstand brengen dat 'nen beuregemeester geen mens is gelijk 'nen ander. En nog iets: hij spreekt altijd Vlaams."

Met Van Rijswijck trad een politicus aan met een andere stijl en een andere inhoud dan de politieke klasse van het cijnskiesrecht. Een andere inhoud, want zijn politiek programma vatte hij samen in de 'democratische trilogie': leerplicht, algemeen stemrecht en persoonlijke dienstplicht. Zijn Vlaamsgezindheid hing samen met zijn volksgezindheid en de Liberale Vlaamse Bond heeft tweemaal vergeefs gepoogd met de progressieve liberalen één kieskorps te vormen. Het flamingantisme van Van Rijswijck was niet enkel een sociale beweging in de zin dat ze opkwam voor de taalrechten van de lagere klasse, maar ook een emancipatorische: ze wilde aan die klasse ook politieke en sociale rechten en vrijheden schenken.⁽³⁾ Dat hield naar zijn mening ook de bevrijding van de kerk in.

Dat Van Rijswijck het burgemeesterschap kreeg hoewel hij noch van adel, noch gefortuneerd was en niet behoorde tot de Liberale Associatie die het stilzwijgend monopolie op dat ambt bezat, maakt van hem een voorloper van de meritocratie. Hij kreeg het ambt op grond van zijn politieke verdiensten, zoals die gangbaar zijn in de hedendaagse parlementaire democratie: een grote populariteit, gebaseerd op zijn innemende persoonlijkheid en 'losse voornaamheid', op zijn oratorische gaven, op zijn volks- en Vlaamsgezindheid. Hij was politiek beslagen, al ontstond na zijn dood een suikerzoete legende van een poëtische en weke politicus, wat in de hand werd gewerkt door zijn langdurige ziekte en zijn zachte toespraken tot de schoolkinderen op de jaarlijkse 21e juli, die van 1899 af werd gevierd. Toch kon hij scherp en geslepen uit de hoek komen en zijn strategische campagnes deden zijn belagers het noorden verliezen.

Zijn populariteit was ook gebaseerd op emotionele factoren: zijn vader, Jan-Baptist Van Rijswijck, was, zoals de liberalen en vooral zijn vriend Max Rooses beklemtoonden, een slachtoffer geweest van "klerikale vervolgingsdrift" en dus "een martelaar"⁽⁴⁾ voor de liberale zaak. Er was op hem, naar later bleek ten onrechte, lijfswang uitgevoerd, wat neerkwam op vier weken hechtenis voor beschuldigingen die hij had geuit over "wijnpotterijen" (steekpenningen), waarin het immobiliënbedrijf Ybry, het Meetingstadsbestuur en Meetingkamerlid Jan De Laet waren gemengd. Vader Van Rijswijck overleed ruim anderhalf jaar na zijn gevangenzetting op 3 juli 1869, en liet de 16-jarige Jan en de 14-jarige Anna (de enige twee overlevenden van zijn vijf kinderen) als volle wezen achter - hun moeder was op 10 oktober 1866 overleden. De liberale burgerij omringde Jan wegens dit drama met een warme sympathie. Van Rijswijck teerde niet op dat drama. Het vergemakkelijkte zijn opgang, maar zijn hoge vlucht had hij te danken aan zijn politieke en menselijke kwaliteiten.

Hij wist hoe hij met tegenslagen moest omgaan en wellicht ook hoe er munt uit te slaan. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 17 en 24 november 1895 wilde de katholieke regering hem niet herbenoemen. De Meetingpartij had campagne gevoerd met de Grote Doorsteek, een project om een nieuwe bedding te graven voor de Schelde van Antwerpen tot de Kruisschans, in de polders van Oosterweel, Wilmarsdonk en Oorderen; het project was aanvankelijk goed ontvangen. Bovendien was de Meetingpartij goed gediend van de nieuwe gemeentelijke kieswet die van 11 april 1895 een vierde stem gaf aan huiseigenaars, de minimumkiesleeftijd optrok tot 30 jaar en drie jaar verblijf vereiste in de gemeente. Na 23 jaar afwezigheid deed de partij haar intrede in de Antwerpse gemeenteraad en wel met 19 zetels tegen 20 voor de liberalen. Deze kieswet zorgde voor een grote verschuiving, want ze hield ook in dat als de grootste partij geen volstrekte meerderheid behaalde, de zetels proportioneel werden verdeeld. De Meetingpartij eiste eerst drie en daarna nog twee schepenzetels op. Van Rijswijck had daar geen oren naar omdat hij vreesde dat een gemengd schepencollege weerloos zou zijn tegen de regeringsplannen inzake de Grote Doorsteek. Daarom verkozen de liberalen al op maandag 16 december de vijf schepenen in het schepencollege. De Meetingpartij eiste daarop de burgemeester. Van Rijswijck koos níét het zekere voor het onzekere: hij liet zich niet tot schepenen verkiezen en daagde de katholieke regering dus uit aan hem voorbij te gaan en een Meetingburgemeester te benoemen, zoals ze in Wallonië in tientallen linkse gemeenten een burgemeester uit de minderheid had benoemd en zoals ze dichterbij Antwerpen, in 1887 in Boom en in 1895 in Hoboken, had gedaan. De Meetingpartij drong aan bij de regering en ze poogde door incidenten in de raad te bewijzen dat "de dienstdoende burgemeester" - zoals haar pers maandenlang Van Rijswijck ironisch beschreef - niet bekwaam was om de orde te handhaven.

Van Rijswijck van zijn kant reageerde op niets, liet zich niet verleiden tot verklaringen, verbood maandenlang samenscholingen, gaf aan Meetingaanvoerder Coremans een escorte van 50 agenten om na de raadszittingen veilig thuis te komen en wachtte geduldig af. Delvaux, de voorzitter van de liberale partij in Antwerpen typeerde Van Rijswijcks optreden in een schrijven aan Rooses begin 1896 als volgt: "Wie ons zo goed vertegenwoordigt, moet het aureool van bescheidenheid dragen. Dat is een grote kracht."⁽⁵⁾ Die houding bracht de openbare opinie op zijn hand en zijn populariteit steeg. Toen kroonprins Albert op 27 februari 1896 een operavoorstelling kwam bijwonen en hij bij elk bedrijf een andere eregast in de loge nam, barstte de zaal in een minutenlange ovatie uit bij de verschijning van Van Rijswijck.⁽⁶⁾

Slecht voorgelicht door de Meetingpartij en door de gouverneur van Antwerpen, die zijn neef op de burgemeesterszetel wilde installeren, bleef de regering echter aarzelen. Ze durfde niet beslissen, want Antwerpen was geen katje om zonder handschoenen aan te pakken, maar begin juli moest ze toegeven. Bij de Kamerverkiezingen van 5 juli 1896 werd Van Rijswijck in het kanton Antwerpen geplebisciteerd. Hij behaalde 29.133 stemmen. De Meetingpartij moest wachten op de ballottage om haar meerderheid in het arrondissement veilig te stellen. Daags nadien hakte de katholieke regering de knoop door

en herbenoemde Van Rijswijck, wat het liberaal blad *De Koophandel* “Kolossaal Nieuws” noemde.

Zijn zwakke gezondheid droeg ook bij tot zijn populariteit. Hij was bestendig ziek en in 1896 moest hij voor het eerst rust nemen. Hij was toen 43. Nog eens vijf jaar later begon zijn lijdensweg zodat onderwijsschepen Desguin tussen 1902 en 1906 vrijwel bestendig dienstdoend burgemeester was. Rooses noemde de aftakeling van Van Rijswijck “*de bitterste lijdensgeschiedenis die ik heb meegemaakt*”.⁽⁷⁾ In 1901 pleitte Van Rijswijck voor het laatst voor de rechtbank.⁽⁸⁾ Na een zware inzinking in 1902 hernam hij in het voorjaar van 1903 zijn advocatenpraktijk. Toen hij tijdens een proces opstond om het woord te nemen, kon hij amper enkele woorden stamelen, en viel toen stil. Dat was zijn afscheid van de rechtbank.⁽⁹⁾ Hij herstelde amper. In 1904 en 1905 leidde hij nog vrijwel alle raadszittingen, maar wat hij te zeggen had, las hij voor en aan de debatten nam hij geen deel meer. Op dat persoonlijke drama maakte hij in het openbaar nooit een allusie, maar de sympathiebetuigingen bleven van alle kanten toestromen en verklaren zijn koninklijke uitvaart op 27 september 1906. Hij had vier maanden tevoren ontslag genomen uit al zijn functies, die hij nog amper had vervuld in de laatste vier jaar. De sympathie was toen zo groot dat de gemeenteraad, over de partijgrenzen heen, een motie stemde, mede namens “*heel de bevolking, die, zonder onderscheid van denkwijze, vurig zijn volledig herstel wenst [...] zolang de burgemeester niet onwederroepelijk is veroordeeld, moet zijn ambt hem behouden blijven en zijn plaats door geen ander worden ingenomen.*”⁽¹⁰⁾

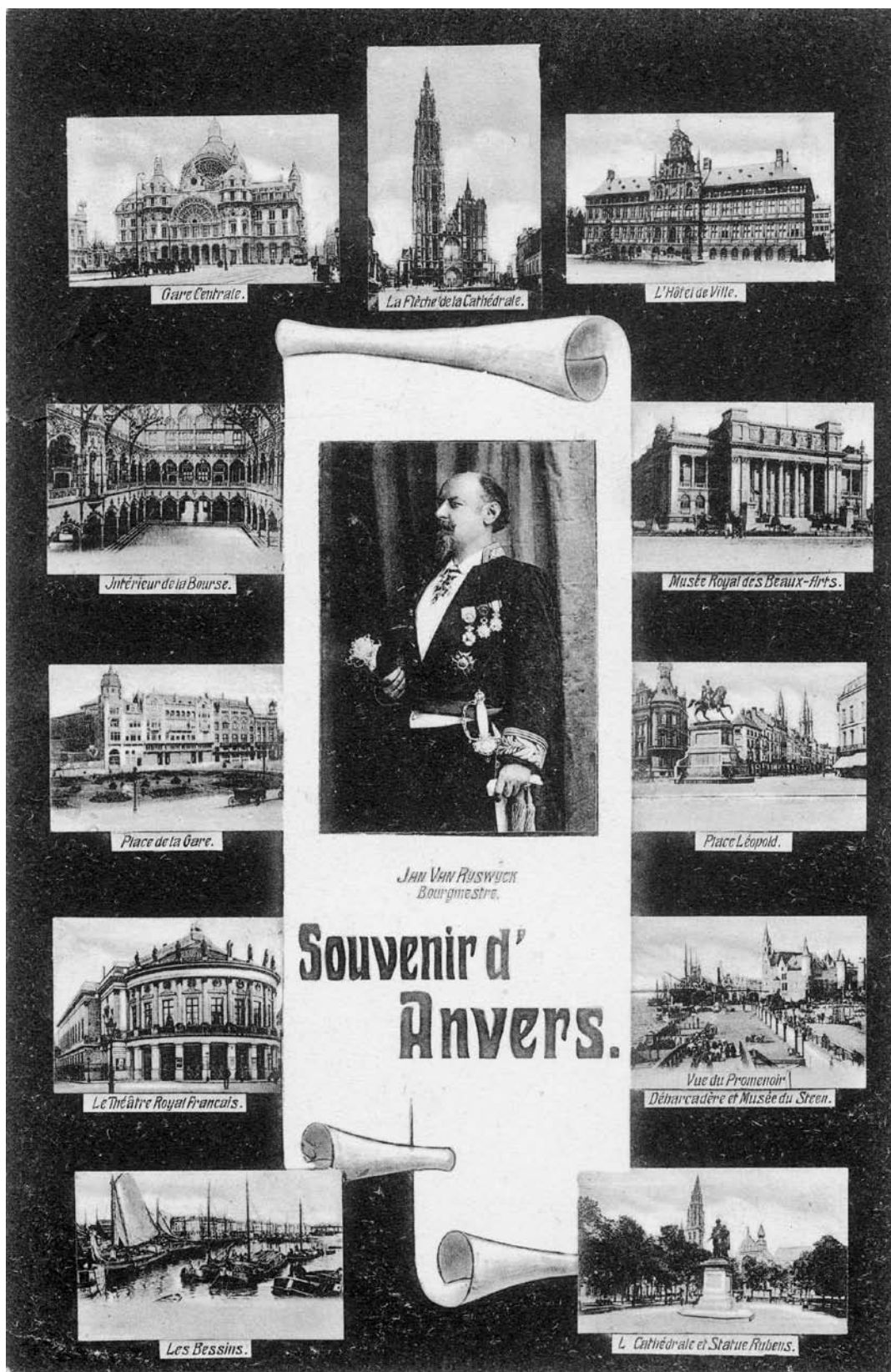
Is Van Rijswijck trouw gebleven aan zijn politiek programma? Over de Vlaamse strijd schreef en sprak hij vaak. Zijn ontleding van de taalstrijd in België was niet gericht tegen de Walen, maar tegen de verfranste Vlamingen: “*Een gering aantal bevoorrechten naar geest en fortuin wenden zich af van het volk uit misverstand, uit onwil, om een andere reden nog [...]: de tyrannie der mode [...] om een taalgrens op te werpen tussen hen en het volk*”, had tot gevolg dat waar “*overall elders de taal des volks van de hogere standen de onmisbare wijding ontvangt, zij (die) in Vlaanderen derven moet.*”⁽¹¹⁾ De taalstrijd steunde en versterkte de sociale tegenstellingen: “*Ons Vlaams staat tegenover het Frans als een eerbare burgervrouw tegenover een trotse adellijke dame. De adellijke dame is veel trotser, ja en machtiger en maakt meer indruk dan de eerbare burgervrouw. Maar wanneer die burgervrouw mijn moeder is, dan stel ik haar in mijn hart en zelfs in mijn bewondering hoger, ja veel hoger dan de andere.*”⁽¹²⁾ Hij was niet mals voor de modetirannie van de Franstaligheid, die hij ook ontdekte bij zijn conservatieve partijgenoten: “*Een taal moet passen als een dameshandschoen en het Frans past onze doctrinaires als grove wollen wollen wanten.*”⁽¹³⁾ Hij had weinig waardering voor “*les classes dirigeantes, de genietende klassen, zouden we vertalen*”, die hij ironisch de “*haute volée*” noemde,⁽¹⁴⁾ zoals hij de “*haut commerce*” ooit “*O! Commerce!*” noemde.⁽¹⁵⁾ Op een volksmeeting in 1883 zei hij over de Franstalige bovenlaag: “*Stellig, we kunnen haar niet dwingen hare Franse denkbeelden op te geven. [...] Maar wel hebben we het recht te verbieden dat zij de opvoeding onzer kinderen schoeien op diezelfde Franse geest.*”⁽¹⁶⁾

Zijn Vlaamsgezindheid had drie kenmerken. Om te beginnen: hij sprak zelf altijd Nederlands thuis en in het openbare leven. In de Antwerpse gemeenteraad en op meetings is geen tussenkomst van hem bekend in het Frans. Zijn eed als burgemeester legde hij bij de gouverneur in het Nederlands af.⁽¹⁷⁾ Die consequente houding droeg bij tot zijn populariteit. Ten tweede: de Vlaamsgezinden waren uit op het afdwingen van respect voor de moedertaal die een volwaardige plaats moest krijgen in Vlaanderen. De Vlaming moest het vanzelfsprekende recht hebben onderwezen, bestuurd, berecht en gedruild te worden in het Nederlands en overal in Vlaanderen zijn taal te gebruiken. Van Rijswijck was van mening dat in bestuur en onderwijs de eigen taal “*een natuurrecht*” is en dat bijgevolg “*gelijkheid der talen of liever autonomie der taal daar waar ze heerst*” noodzakelijk was want, en dat beklemtoonde hij: “*Er is geen voorbeeld van een tweetalig volk.*” Meer nog: hij had een gepersonaliseerde opvatting van de grondwettelijke taalvrijheid: “*Er zijn geen andere rechten der taal dan de rechten van hen, die deze taal spreken*”⁽¹⁸⁾ en stelde: “*Waar het recht der Walen begint, houdt het onze op.*”⁽¹⁹⁾ Daarom stemde hij in met een taalfaciliteit in het Atheneum van Antwerpen, waar Vlaamse kinderen de Vlaamse afdeling moesten volgen, maar aan Waalse kinderen de keuze werd geboden tussen de twee taalregimes.⁽²⁰⁾ Zijn begrip voor de Walen strekte zich niet uit tot de verfranste Vlamingen.

Het derde kenmerk stemde overeen met een opmerking van de historicus en flamingant Leo Picard, die van de Vlaamse beweging zei: “*We hebben gespeeld met begrippen, die van elders kwamen.*”⁽²¹⁾ Van Rijswijck hanteerde graag begrippen ontleend aan Herder en de Duitse romantiek, zoals ‘volksgeest’, waarvan de taal dan de hoogste uitdrukking was. Zo zei hij op 13 oktober 1900, naar aanleiding van het eeuwfeest van de Franse Revolutie zelfs: “*Neen, de taal is niet het instrument, de kruiwagen der gedachte, zij is de gedachte zelve, het hoogste kenmerk van eigen aard en volkskarakter. Aldus wordt de leus gerechtvaardigd: de taal is gans het volk.*”⁽²²⁾ Daarnaast huldigde hij echter ook het universalisme dat de Franse Revolutie en links nauw aan het hart lag: “*Naast liefde tot ons vaderland en verering voor onze moedertaal is er in ons hart geen plaats voor vreemdelingenhaat.*”⁽²³⁾

Heeft Van Rijswijck in de praktische politiek de Vlaamse zaak goed gediend? Het antwoord daarop is positief – maar het voorbeeld van het Atheneum maakt duidelijk dat hij vaak compromissen moest sluiten. Bovendien was hij niet altijd alert en moest hij soms door zijn boezemvriend Rooses worden aangepord. Zo drong Rooses er sterk op aan om in de installatierede een “*duidelijke vlaamsgezinde verklaring af te leggen, het uitspreken van ene onbetwistbare waarheid dat Antwerpen een Vlaamse stad en Antwerpens taal het Vlaams, dat gij uit plicht en uit liefde voor de moedertaal haar rechten zult eerbiedigen [...]. De eerbied voor de volkstaal door de eerste magistraat uitgesproken, zal een heilzame indruk op onderhorigen en bevolking maken.*”⁽²⁴⁾ De gewenste taalverklaring werd kennelijk te elfder ure nog ingelast in het laatste deel van zijn rede.

De jonge burgemeester noemde zich met de Vlaamse taalbeweging “*verbonden door afkomst, overtuiging en innige gemoedsdrang*” en beklemtoonde dat Antwerpen 200.000 Vlamin-

gen en 20.000 tweetaligen telde. Hij had lovende woorden voor het Frans: “De kennis dezer taal toegankelijk maken voor allen, is plicht. Verlangen dat zij ooit onze eigene taal verdringen zou, is ijdel” en hij schandvlekte opnieuw “de vredebreuk tussen opperste standen en de zoveel talrijker volkskinderen, die hun taal toch bewaren zullen, omdat zij geworteld is in hun natuur.”⁽²⁵⁾

In 1899 maakte Rooses zich boos op Van Rijswijck omdat schepen Desguin van Onderwijs het Frans wilde aanleren in de lagere graad van het basisonderwijs: “Ik ben rechtuit verontwaardigd... en dat onder uw burgemeesterschap!” Van Rijswijck greep in en kreeg gelukwensen van Rooses.⁽²⁶⁾

Zeker is dat onder Van Rijswijck, zoals onder alle liberale burgemeesters en in strijd met een taai katholiek legende,⁽²⁷⁾ het gebruik van het Nederlands gestaag toenam in het stadsbestuur. Er zijn brieven aan hem bewaard, waarop hij als opdracht schreef: “In ‘t Vlaams antwoorden.” Het stedelijk taalbeleid werd bepaald door de grondwettelijke tweetaligheid: in de raad konden leden vrijelijk de twee landstalen gebruiken, alle stukken voor de raadsleden werden in de twee talen bezorgd, maar in de stadsdiensten was de taal in de regel Nederlands. Naar het hoger bestuur werden door het stadsbestuur Franstalige brieven gestuurd ‘om de stadsbelangen te dienen’: “Ik moet zeggen”, zei Van Rijswijck, “dat die belangen soms zwaarder hebben gewogen in de schaal dan de overigens voortreffelijke beginselen der vlaamsgezindheid... We zullen ons blijven bedienen van de Vlaamse taal, zoveel mogelijk, het spreekwoord indachtig: voorbeelden trekken. We zullen trachten onze taal beminnelijk te maken en sympathie voor haar te verwekken bij het publiek. Het is beter de mensen te overtuigen dan te doen buigen onder de stalen wetten, die hoegenaamd geen uitzonderingen dulden.”⁽²⁸⁾ Toen met het Paleis de jubileumviering op 27 juli 1905 werd besproken, stuurde Van Rijswijck zijn redevoering op met de in het Frans gestelde mededeling: “De in de Antwerpse gemeenteraad meestal gebruikte taal is de Vlaamse taal; daarom is de toespraak ook in het Vlaams”⁽²⁹⁾ en Leopold II sprak op het stadhuis in het Nederlands en nadien, op de ontvangst van de Kamer van Koophandel in de Beurs, in het Frans.

Inzake de vernederlandsing van de Gentse Universiteit zwenkte Van Rijswijck tussen 1897 en 1900 van het stelsel-MacLeod (eentalig Vlaams) naar het tweetalig stelsel en dacht later aan “de oprichting van een paar faculteiten in Antwerpen”.⁽³⁰⁾ Maar daarom was hij nog geen politicus wiens Vlaamsgezindheid met de jaren verbleekte; hij was nooit voorstander van ‘In Vlaanderen Vlaams’ als dit betekende ‘In Vlaanderen alleen Vlaams’. Hij aanvaardde de aanwezigheid van het Frans in Vlaanderen: “naar Willems’ voorbeeld [...] verlangen we niet dat het gebruik van het Frans uit Vlaanderen zal verdwijnen”, had hij op 27 augustus 1899 in Gent nog gezegd op de onthulling van het standbeeld van Jan Frans Willems⁽³¹⁾ en er waren anno 1900 weinig flaminganten die verder wilden gaan. Zij waren toen niet uit op taalhomogeniteit, maar op respect voor het Nederlands.

Briefkaart met burgemeester Jan Van Rijswijck en foto's van de stad Antwerpen
(© AMVC-Letterenhuis, Antwerpen)

Van Rijswijck had de naam een burgemeester te zijn, “die naar de socialistische kant hangt”.⁽³²⁾ Zowel zijn artikels in het weekblad *De Kleine Gazet* (1879 tot 1888), als zijn bestuursdaden getuigen van sympathie voor het socialisme.

In *De Kleine Gazet*, waarvan hij eerst medewerker en daarna hoofdredacteur was, kwam hij aanvankelijk onstuimig op voor het algemeen stemrecht, ervan overtuigd dat “niets de politieke opvoeding van het volk meer bevordert dan het beoefenen der politieke rechten”.⁽³³⁾ Hij verbond het algemeen stemrecht ook aan de Vlaamse zaak: “Het stemrecht van de Vlaamse jongen is het einde van het franskiljonism”⁽³⁴⁾ en “de Vlaamse zaak is een demokratieke zaak”.⁽³⁵⁾ In 1883 begon zijn hoofdartikel met de opzienbarende zin: “Wē bekennen het graag: we gevoelen ons ietwat socialist.”⁽³⁶⁾ Hij sprak over *Het Kapitaal* als “het meesterlijk werk ... (waarin) een maatschappelijke wonde wordt blootgelegd, die heling vergt, wil de ganse samenleving niet verkankeren”.⁽³⁷⁾ “Er is onverdiende ontbering en onverdiende overvloed. Wie het hart op de juist plaats draagt, lijdt mee met de verstotelingen der fortuin en wie een greintje plichtsbef in zich gevoelt, ziet uit naar de middelen om het lot van de werkmans te verlichten.”⁽³⁸⁾ In een brief aan Isaac Lévy, over vermogensbelasting: “Ik ben het principe oprecht toegedaan. Dat én dienstplicht, én verzekering, én werkbeurzen én vereniging van ambachtslieden zijn toch dingen, waarvoor men ijveren mag en moet.”⁽³⁹⁾

Zijn actie voor het algemeen stemrecht, waarvoor hij sinds 1881 - hij was 28 - campagne voerde, moest hij matigen vanwege zijn liberale medestanders. Ze had nochtans groot succes en maakte hem razend populair bij de liberale volksbonden. Tussen 1877 en 1884 was hij voorzitter van de radicale Strijdersbond van de 1e wijk. In 1881 sprak hij “als provincieraadslid, die zelf geen kiesrecht heeft”⁽⁴⁰⁾ over het thema in de Geuzenbond, die in ‘grote geestdrift’ ontstak. In 1882 trad hij toe tot de Bond voor Kieshervorming. In de Strijdersbond van de 5e wijk kwamen honderden luisteren naar zijn “uitbundig toegejuicht” pleidooi voor algemeen stemrecht en de inrichters maakten zeventig nieuwe leden.⁽⁴¹⁾ Maar na de grote liberale nederlaag in juni 1884 moest hij inbinden. Liberalen hielden hem voor dat het algemeen stemrecht, alleszins in Vlaanderen, tot “de triomf, de apotheose der papenpartij”⁽⁴²⁾ zou leiden. Ze hadden cijfers in de hand. De stad Antwerpen had 10.457 cijnskiesers, de buitengemeenten 3019; het algemeen stemrecht zou aan 52.351 mannen het stemrecht geven in de stad en aan 50.506 in de rand⁽⁴³⁾ en dan konden de liberalen het wel vergeten. Dus nam hij na 1884 afstand van zijn radicale ideeën inzake kiesrecht.

In 1887 nam hij deel aan het Vooruitstrevend Congres met een viervoudig programma: “Leerplicht, krijgswet, arbeiderswetten en gelijkheid der landstalen”⁽⁴⁴⁾: het stemrecht was geen prioriteit meer. Hij was zelfs op het congres in Brussel woordvoerder van de Antwerpse formule: eerst leerplicht en vijftien jaar later algemeen stemrecht, maar dat voorstel, dat stemrecht koppelde aan ‘lezen en schrijven’, werd verworpen. Hij verdedigde de formule nog op de Vooruitstrevende Congressen van 1889 en 1890.

Nu was onderwijs, zoals voor de doctrinairers, ook voor hem de sociale remedie, “De onverzettelijke macht, voor dewelke alles zal moeten zwichten. De toorn van de onwetende is machteloos, de verontwaardiging van denkende mensen is onweerstaanbaar”⁽⁴⁵⁾ en: “Waar blijft het boek, het volksboek? Een koninkrijk voor een liberale Conscience!”⁽⁴⁶⁾ In oktober 1891 echter, in een

toespraak in Hamme, zwenkte hij terug naar het onvoorwaardelijk algemeen stemrecht.⁽⁴⁷⁾ Het was “een quaestie van zijn of niet zijn” voor het liberalisme⁽⁴⁸⁾, want “er was niets aan te doen” en “de liberale partij moet met de stroom mee”.⁽⁴⁹⁾ Zijn standpunt maakte hem erg geliefd bij de progressisten, die hem “één der onzen” noemden.⁽⁵⁰⁾

In de praktische politiek bleef Van Rijswijck vol begrip voor de socialistes. Er zijn daarvan tal van voorbeelden. In 1893 werd voor het eerst door radicalen voorgesteld een ‘antiklerikaal kartel’ te vormen met de socialistes. De kwestie verdeelde de liberalen. Vooral de Liberale Associatie moest daar niets van weten en ze wilde, om de socialistes de voet dwars te zetten, nu plots de liberale mutualiteit Help U Zelve als vierde kieskorps erkennen. Van Rijswijck daarentegen wilde de Belgische Werkliedenpartij (BWP) als kieskorps in de Liberale Federatie opnemen - in de lijn van wat *De Kleine Gazet* al in 1888 had beklemtoond: “In principie vorderen dat we tenemaal van haar (de BWP) gescheiden blijven, is een onverdraagzaam non possumus.”⁽⁵¹⁾ Van Rijswijck formuleerde twee voorstellen in de richting van een samengaan, maar ze werden achterhaald door andere. Help U Zelve werd het vierde kieskorps, waarvan Van Rijswijck zelfs erevoorzitter werd - maar hij herhaalde: “Wē zijn geenszins de vijanden der socialistes.”⁽⁵²⁾

Bij de vele stakingen onder zijn burgemeesterschap voorkwam hij zware botsingen tussen de ordemachten en de stakers, zoals in 1893 voor het algemeen stemrecht en de grote havenstaking van 1900. De vijf doden voor het algemeen stemrecht vielen op 18 april 1893 in Borgerhout, waar burgemeester-brouwer Moorkens de gemeentepolitie opdroeg te schieten, terwijl de stakers tevoren urenlang in de stad hadden betoogd. Het was typerend voor Van Rijswijck dat hij aan de gouverneur, aanhanger van de harde lijn, meldde dat “ik beoordelaar wens te blijven van de maatregelen, die de gebeurtenissen zouden vergen” en hij zich liet leiden door “dit voorschrift van menslievendheid die zegde: bloedvergieten is het laatst.”⁽⁵³⁾ Het maakte hem populair bij de arbeiders. De grote havenstaking van 1900 poogde hij af te wenden door de drie BWP-gemeenteraadsleden op zijn kabinet te vragen het conflict te voorkomen met het argument dat de Dokwerkersbond over te weinig fondsen beschikte om met succes de strijd aan te gaan. Toen de staking toch uitbrak bemiddelde hij, legde verzoeningsvoorstellen voor, en nadat onderkruipers werden aangevoerd, legde hij een samenscholingsverbod op. Na ruim twee weken was de staking verloren. In de stakingsdagen in de haven was hij gaan praten met de stakers - van de gebeurtenis is zelfs een bas-reliëf van Eugene Van der Linden bewaard.

Toch kwamen er mettertijd smetten op zijn progressief blazoën. Hij was om te beginnen een aanhanger van België als “koloniserend volk”⁽⁵⁴⁾ en evolueerde naar een aanhanger van het ‘grotere België’, een beweging die voor ons land een actieve rol op het wereldtoneel zag weggelegd, met een sterk leger, een krijgsmarine, een eigen koopvaardij en een beleid van wat toen ‘expatriatie’ werd genoemd - niet alleen naar Congo en Katanga, maar naar alle werelddelen.

Van Rijswijck was zodanig gegrepen door de speculatiekoorts tijdens de laatste bewindsjaren van Leopold II dat hij op 16 oktober 1899 voorzitter werd van een naamloze vennootschap, Les Placiers Guyanais, die naar goud ging baggeren in Frans-Guyana. Het werd een ramp en in 1906 was van de vennootschap geen sprake meer. Van Rijswijck had zijn speculatie uit de pers weten te houden, wat ze hem kostte is onbekend, maar ze maakte zijn laatste levensjaren tot een hel. Zijn spaargeld ging op weinig na verloren op het moment dat zijn ziekte hem voor grote uitgaven plaatste. Hij leefde van dan af met de vrees dat zijn gezin geen middelen van bestaan na zijn dood zou hebben. Rooses, die in de speculatie was ingewijd, spande zich in om voor Van Rijswijck wettelijk niet-voorzien pensioenrechten van de gemeenteraad te bekomen, die op zijn weduwe zouden worden overgedragen. Dat gebeurde met de steun van de Meetingoppositie en van minister van Binnenlandse Zaken Schollaert en toen de zaak geregeld was, kon de doodzieke Van Rijswijck op 5 juni 1906 zijn ontslag als burgemeester en raadslid naar de koning sturen.

Van Rijswijck had het katholieke geloof, waarin hij was opgevoed, verloren tijdens zijn studententijd. Hij huwde burgerlijk en liet zijn kinderen niet dopen.⁽⁵⁵⁾ Hij was ook antiklerikaal maar wilde als schepen van Onderwijs niet zover gaan om, op vraag van de radicalen, in de schoolboeken van het stadsonderwijs de termen 'godheid' en 'voorzienigheid' te schrappen.⁽⁵⁶⁾ Hij wees wel de invoering van godsdienstonderwijs af⁽⁵⁷⁾ en nog belangrijker: de liberalen weigerden de aanneming van vrije scholen, voorzien in de wet van 20 september 1884, die door de staat van ambtswege werd opgelegd. Daardoor werden de vrije scholen rechtstreeks door de staat gesubsidieerd en werden de rijkstoelagen aan het stedelijk onderwijs met eenzelfde bedrag verminderd.⁽⁵⁸⁾ Zo werden in 1895 18 vrije scholen door de staat aangenomen ten koste van de toelagen aan de stad.

Van Rijswijck was ook de eerste burgemeester die dacht aan fusie met de randgemeenten. Toen in 1891 een scherp conflict rees met de regering over het ijs breken (de Schelde was twee winters voor lange tijd gesloten voor scheepvaart) en van de stad een bijdrage werd geëist, vroeg hij zich af waarom de regering geen bijdrage vroeg aan de randgemeenten, "*want de bevaarbaarheid is toch geen plaatselijk belang*". Hij klaagde dat de stad "*een melkkoe*" was voor de randgemeenten, van waaruit 10.000 mensen hun brood kwamen verdienen en dat de inwijkelingen (Antwerpen groeide per jaar met zo'n 2500 inwoners) zwaar wogen op de openbare weldadigheid: "*Het is een duurbetaalde eer zich de meest bevolkte stad van het land te mogen noemen.*" In feite pleitte hij voor spreading van lasten en voor fusie.⁽⁵⁹⁾ De burgemeesters Van Rijswijck en later Huysmans (in de jaren 1930) waren advocaten van de fusie. Voor Huysmans ging het erom de leegloop van de stad naar de randgemeenten op te vangen. Voor Van Rijswijck ging het om de vervulling van een verwachting, zoals men die voor 1914 vaak aantrof: de groei van Antwerpen - eens geslecht - "*tot een wereldstad*" van wel "*drie miljoen inwoners*"!⁽⁶⁰⁾ Van Rijswijck was realistischer, zijn ambitie beperkte zich tot een stad van een half miljoen inwoners.⁽⁶¹⁾

Onder Van Rijswijck werd ook een begin gemaakt met een traditie: de stadsdiensten boden tot 1914 onderdak aan Vlaamse letterkundigen, die er een vaste broodwinning vonden in een 'rustige hoek'. Dat had te maken met de Vlaamsgezinde inslag van het stadsbestuur en met de uitstraling van Antwerpen in Vlaanderen. Naast Peter Benoit, die al sinds de Meetingpartij directeur was van de Muziekschool, waren er stadsarchivaris Jos Van den Branden en stadhuisbedienden als Victor de Meyere, Leo Van Riel, Ephraïm Schmidt, Huib Melis, Jan Bruylants, Raf Verhulst, Lodewijk en Herman De Schutter, Ary Delen, Edward Poffé, Paul Van Ostaeyen, Frits Francken, Emmanuel De Bom (opvolger van stadsbibliothecaris Frans Gittens), Jan Eelen en Lode Baekelmans.⁽⁶²⁾

De Scheldeverbetering was dé politieke kwestie tijdens het burgemeesterschap van Van Rijswijck.⁽⁶³⁾ Een harmonieuze havenuitbreiding werd gehinderd door vestingen. De afbraak ervan was echter een heikel punt. De antimilitaristische Meetingpartij in 1862, onder meer opgericht uit reactie tegen de militaire plannen van de liberale regering en anno 1890 bondgenoot van de katholieke regering, had als eerste programmapunt de slechting van de vesten. Maar legertop, koning en regering wilden nieuwe vestingen, alhoewel de regering vreesde dat als ze nieuwe forten in Antwerpen bouwde er opnieuw een Meetingbeweging zou ontstaan. De Grote Doorsteek, de rechttrekking van de Schelde tussen Antwerpen en de Kruisschans, moest dat voorkomen. Het zou de balans in evenwicht brengen: Antwerpen kreeg nieuwe forten én een groot burgerlijk werk zou de stad tot eerste haven van Europa maken.

Het Grote Doorsteekplan werd gelanceerd op 20 januari 1894 door het Meetingkamerlid Louis Van den Broeck. Het werd gedragen door een sterke coalitie: de koning, de regering, de katholieke meerderheid in het parlement, de Meetingpartij in Antwerpen, een aantal hydrografen en het grootste deel van de leden van de Kamer van Koophandel. Tegen die coalitie nam Van Rijswijck, voorgelicht door stadsingenieur Gustave Royers, dadelijk de handschoen op in de gemeenteraadszitting van 2 februari 1894. Zijn kritiek gold het procédé: als Antwerpen een nieuwe vesting nodig had, moest de regering de stad niet pogen om te kopen met een mooi ogend, maar niet-bestudeerd en risicovol spektakelwerk. De Grote Doorsteek zou diepwaterkaaien bieden over ca. 14 km lengte, van de Kruisschans tot Hoboken. Het was volgens Van Rijswijck te vrezen dat de vaargeul in de flauwe bocht niet langs de rechteroever van de stroom zou liggen en dat hij bovendien niet minstens 8 meter bij laagtij zou bieden. De Grote Doorsteek veronderstelde ook dat de oude Schelde zou worden afgedamd op de Kruisschans en voor Antwerpen, maar dat zou maanden vergen en in die lange periode zou de vloedgolf zich over twee beddingen spreiden, haar kracht verliezen en dus tot aanzanding leiden. Als de Grote Doorsteek mislukte, dan kon de scheepvaart de haven niet meer bereiken en behoorde de haven tot het verleden. Ten slotte, zo vroeg hij, zelfs als de Grote Doorsteek lukt, wat is dan de winst? Dan zou de haven 8 km kaaien hebben, die ze ook zou bezitten als ze veel goedkoper en zonder risico twee of drie dokken bouwde.

Het duurde tot 1905 voor het parlement uitspraak deed in het voordeel van Van Rijswijck. De Grote Doorsteek werd naar een commissie verwezen en pas in 1912 koos de regering een ander, sinusoïdaal tracé, dat wegens de Eerste Wereldoorlog, niet meer werd uitgevoerd.

In die grote kwestie toonde Van Rijswijck zich van zijn beste kant. Hij maakte zich op korte tijd hydrografische begrippen eigen en ging de strijd aan met specialisten. Hij heeft als kamerlid amper driemaal gesproken in de Kamer,⁽⁶⁴⁾ want zijn mandaat (van einde mei 1900 tot aan zijn dood) viel grotendeels samen met zijn ziekte - maar driemaal ging het over de Grote Doorsteek. Delvaux heeft de laatste interpellatie van Van Rijswijck in de Kamer op 6 mei 1902 beschreven in zijn rouwrede: *“Hij stond naast mij - ik volgde zijn blik, zijn gebaren, ik spiedde ongerust naar de gevolgen van de inspanning, die hij tegen zichzelf leverde, want ik wist dat hij erg ziek was en erg veel pijn had - en met welke grote opluchting begroetten we het einde van zijn grote rede over de gevaren van de amputatie van de Schelde. Maar hij was uitgeput, hij hijgde en we trokken hem buiten de Kamer, geschrokken over de verwoesting, die de inspanning had aangebracht en bewogen door onheilspellende voorgevoelens.”*⁽⁶⁵⁾

De Grote Doorsteekkwesie veranderde ook zijn houding tegenover de monarchie. Gewonnen voor persoonlijke dienstplicht, had hij via zijn blad *De Kleine Gazet* de koning vaak aangepord tot een meer actieve rol in de politiek. Maar later, toen hij begreep hoe resoluut deze aanstuurde op de Grote Doorsteek en van geen wijken wilde weten, wilde hij niet meer *“loteren aan de Grondwet”*.⁽⁶⁶⁾

De veertien jaar van Van Rijswijcks burgemeesterschap waren niet het begin van een nieuwe politieke traditie. Onder invloed van het leopoldisme en het brede affairisme trappelde de democratie ter plaatse.

Van Rijswijck was 53 jaar toen hij in Testelt stierf op 23 september 1906. Als hij tot pakweg de leeftijd van tachtig jaar zou hebben geleefd, zou hij dan de eenheid van de liberale partij in Antwerpen bewaard hebben? Op het einde van zijn leven, van 1902 af, viel ze in feite uiteen: tegenover de Associatie stonden de sterke volksliberalen, die een sociaal en Vlaams programma hadden en die na 1918 grotendeels naar de BWP overgingen. Op die vraag is geen antwoord mogelijk.

Wat was zijn erfenis en wat bleef ervan over?

Zijn Vlaamsgezindheid bond het taalrespect voor het Nederlands aan de politieke en sociale emancipatie van de Vlamingen. Die idee vond, opmerkelijk, in de liberale partij in Antwerpen, meer en sterker overtuigde aanhangers in de Liberale Volkspartij (LVP) dan in de gezapige Liberale Vlaamse Bond, waar het conservatisme zich mettertijd nestelde. In de LVP, de liberale arbeidersvleugel, die geen deel wilde uitmaken van het Belgisch Liberaal Werkersverbond, werd sociaal en Vlaams radicalisme de regel. Nog voor de

De Jan Van Rijswijcklaan in Antwerpen. De naamgeving was een beslissing van de gemeenteraad, daags na zijn overlijden. Het duurde wel 30 jaar voor de laan die door de gedeklasseerde omwalling liep, klaar was.

Eerste Wereldoorlog gingen tal van volksliberalen naar de BWP over en na de komst van de flamingant en pacifist Camille Huysmans in 1920 werd het een ware exodus, in de hand gewerkt door de harde repressie van het liberaal stadsbestuur van de activisten, onder wie ook volksliberalen. Van Rijswijcks opvatting van de Vlaamse beweging als een emancipatiebeweging, niet alleen in taalopzicht, maar ook sociaal en politiek, kreeg na zijn dood in de liberale partij geen verlengstuk, die idee verschoof vooral naar de sociaal- en christendemocratie.

Als beleidsman heeft hij op één punt wel een erfenis nagelaten. In de strijd tegen de Grote Doorsteek ontdekte Van Rijswijck (samen met stadsingenieur Royers) de voordelen van een dokkenhaven. Door hem werd de haven voor vrijwel 100 jaar uitgebreid in de vorm van dokken - pas na 1980 werd nabij de Zandvlietsluis de Europaterminal voor containers gebouwd.

Was hij dan maar een tussentijds figuur die weinig of geen lijnen naar de toekomst uitzette? Helemaal niet, want wat in hem voor het eerst werd geopenbaard: de kracht van de democratische beginselen, die sterker waren dan fortuin of geboorte, bloeide na de

Eerste Wereldoorlog open. Zijn taal gaf luister aan het burgemeesterschap van Antwerpen. Hij sprak moeiteloos enkele wereldtalen en onthaalde vreemdelingen op het stadhuis in hun taal. Hij was een halfgod voor zijn publiek, kreeg bij elk openbaar optreden op talloze meetings een minuten durende ovatie voor, gedurende en na zijn toespraak. Dat hij Nederlands sprak, sierlijk en onbevangen en zijn moedertaal behandelde als de eerste taal van Antwerpen en dat hij daardoor van Antwerpen de grootste stad in Vlaanderen, de pionierstad van de Vlaamse beweging maakte - die in zijn ogen de globale emancipatie nastreefde van de kleine man - dat was zijn erfenis.

- (1) Over Van Rijswijck kunnen geraadpleegd worden: M. ROOSES, *Burgemeester Jan Van Rijswijck. Geschriften, Redevoeringen en Brieven, met een Levenschets*, Antwerpen, 1908, 2 d.; *Jan Van Rijswijck. Keus uit zijn Redevoeringen met een Levenschets door Max Rooses*, Antwerpen, 1924; L. WILS, lemma Antwerpen. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, p. 334-335 en J. BEYERS-BELL, lemma Jan Van Rijswijck. In: *NEVB*, p. 2616-2617; J. BEYERS-BELL, Jan Van Rijswijck, Liberaal Flamingant en Burgemeester van Antwerpen. In: *Landen en Standen*, Kortrijk-Heule, 1978, p. 9-106; L. HANCKÉ, *Jan Van Rijswijck. Boegbeeld van het sociale Liberalisme*, Gent: Liberaal Archief, 1993.
- (2) Burgemeesters resp. 1862-1872 (Meetingpartij) en 1872-1892 (liberaal)
- (3) *De Voorwacht*, 25/05/1884, waarin Van Rijswijck zei: "Ik ben Vlaming en vooruitstrever." Over Vlaamsgezinden en progressieven schreef *De Kleine Gazet*, 11/07/1880: "Twee partijen, die in Vlaanderen eigenlijk (sic) er maar één uitmaken."
- (4) M. ROOSES, *Burgemeester Jan Van Rijswijck [...]*, p. VI.
- (5) Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (verder afgekort tot AMVC), D 314 B, Delvaux aan Rooses, 6 januari 1896.
- (6) Over de herbenoeming van Van Rijswijck: L. HANCKÉ, *Jan Van Rijswijck [...]*, p. 82-111.
- (7) M. ROOSES, *Burgemeester Jan Van Rijswijck [...]*, p. XXVI.
- (8) AMVC, Z 194 B, Zech (stagiair-advocaat bij Van Rijswijck) aan Rooses, 20 oktober 1906: "6 mei ook laatste dag dat hij voor rechtbank pleitte".
- (9) *La Chronique*, 18/04/1903.
- (10) *Gemeentebblad*, 26/03/1906.
- (11) M. ROOSES, *Jan Van Rijswijck. Keus uit [...]*, p. 81 en 84 (toespraak 21 juli 1901).
- (12) *Gemeentebblad*, 25/01/1897, p. 133.
- (13) *De Kleine Gazet* (verder afgekort tot DKG), 05/08/1883.
- (14) DKG, 02/12/1883.
- (15) *Vlaamsche Gazet*, 27/08/1909.
- (16) DKG, 02/12/1883.
- (17) Archief Provincie Antwerpen, Antwerpen, 1892.
- (18) DKG, 05/02/1888.
- (19) DKG, 25/05/1884.
- (20) Eerste keer op 08/07/1880 en in laatste editoriaal van 02/09/1888.
- (21) L. HANCKÉ, *Travailleisme. De Toekomst der Arbeidersbewegingen van België*, Antwerpen, 1968, p. 149.
- (22) M. ROOSES, *Jan Van Rijswijck, Keus uit [...]*, p. 70.
- (23) DKG, 22/01/1888.
- (24) AMVC, R 985 B, Rooses aan Van Rijswijck, 7 november 1892.
- (25) *Gemeentebblad*, 07/11/1892, p. 232.
- (26) AMVC, R 985 B, Rooses aan Van Rijswijck, 9 mei, 14 juni en 9 juli 1899.
- (27) C. FAES, *De Nederduitse Bond van Antwerpen*, K.U.Leuven, 1983, p. 51.
- (28) *Gemeentebblad*, 09/01 en 06/02/1896, resp. p. 36 en p. 59.
- (29) Koninklijk Paleis, Grootmaarschalk, Leopold II en Antwerpen, map 27 juli 1905.
- (30) AMVC, R 985 R. Van Rijswijck aan Fredericq, 23 maart 1901.
- (31) *Het Volksbelang*, 03/09/1899.
- (32) *Handelsblad*, 14/09/1894.
- (33) DKG, 17/06/1883.
- (34) DKG, 25/05/1884.
- (35) DKG, 05/08/1883.
- (36) DKG, 13/05/1883.
- (37) DKG, 28/03/1883.
- (38) DKG, 13/02/1887.
- (39) AMVC, R 985 B, Van Rijswijck aan I. Lévy, 3 december 1902.
- (40) DKG, 03/07/1881.
- (41) DKG, 08/04/1883.
- (42) DKG, 01/05/1887.
- (43) DKG, 01/05/1887.
- (44) *Voorwacht*, 27/03/1887.
- (45) DKG, 14/03/1886.
- (46) DKG, 29/11/1885.
- (47) *Voorwacht*, 25/10/1891.
- (48) AMVC, R 814, B, Van Rijswijck aan de Chateaux, 14 februari 1892.
- (49) *De Koophandel*, 20/11/1891.
- (50) *Voorwacht*, 15/11/1891.
- (51) DKG, 29/01/1888.
- (52) AMVC, R 704, farde.
- (53) *Gemeentebblad*, 24/04/1893, p. 361-372.
- (54) *De Koophandel*, 20/06/1896. Van Rijswijck: "Wij, liberalen, zeggen vlakaf dat we voor Congo zijn"; AMVC, R 985 B, toespraak 11 januari 1906 tot kadetten van schoolschip De Smet-de Naeyer: "Kiest de zee, dat is mijn raad. [...] Doe zoals uw landgenoten, die naar Congo gingen [...] Bewijst met één slag dat België een koloniserend volk is."
- (55) AMVC, R 814 B, Van Rijswijck aan Rooses, s.d. (1881): "Adolfine is eergisteravond genezen van een jonge dochter [...] Ik laat natuurlijk niets weten, want dan komt de grootmoeder en wil het kleintje laten dopen."
- (56) *Gemeentebblad*, 21/01/1889, p. 87-89; DKG, 05/08/1888.
- (57) *De Koophandel*, 28, 29/09/1890, waarin Van Rijswijck ingaat op de eis van neutraliteit en verdraagzaamheid in het officieel onderwijs.
- (58) J. BELL-BEYERS, *Jan Van Rijswijck, liberaal Flamingant en Burgemeester van Antwerpen*, p. 64-65.
- (59) *Gemeentebblad*, 23/01/1893, p. 104-122.
- (60) *Gemeentebblad*, 15/05/1905, p. 291-339 (Coremans, maar hij was niet de enige).
- (61) *Gemeentebblad*, 20/12/1897, p. 616.
- (62) L. BAEKELMANS, *Antwerpen voor 1914*, p. 3-4.
- (63) Voor een bondige samenvatting: L. HANCKÉ, *Het liberaal Bewind in Antwerpen (1862-1914). De Grote Doorsteek en zijn Betekenis*, overdruk uit

- nr. 185(1993)3, p. 57-62; en L. HANCKÉ, *De Antwerpse Burgemeesters 1831-2000*, p. 119-121.
- (64) *Kamer*, 8 augustus 1901, p. 2406; 29 april en 6 mei 1902, resp. 1302-1312 en p. 1412-1426; 8 november 1905, p. 2208-2210.
- (65) *Journal d'Anvers*, 06/10/1906.
- (66) M. ROOSES, *Jan Rijswijck. Keus [...]*, p. XVII.